

Keď je fabulácia prít'azlivejšia ako opis skutočnosti: Stopy Mórica Beňovského a Františka Tótha v kultúrnej pamäti strednej Európy

Stanislava Moyšová

MOYŠOVÁ, Stanislava. When Fiction is More Appealing than the Description of Reality: Traces of Móric Beňovský and František Tóth in the Cultural Memory of Central Europe. In *Historický zborník*, Vol. 33, 2023, No. 1, pp. 36-52.

Abstract: In the 18th century, travelogues and memorialistic texts were of great interest to the reading public because, in the spirit of the Enlightenment approach to exploring the world, they brought new information and at the same time fulfilled the entertaining function of a literary text. Many of the travelogues became contemporary bestsellers, such as František Tóth's *Memories of Turks and Tatars* and Móric Beňovský's *Memoirs and Travels*. Both travelogues are linked by the ethnicity of their authors and by some of the historical coordinates that intersected in their life paths. Nonetheless, these memoirs also differ in their literary characteristics, which are related not only to the use of stylistic devices in the French language in which they were written, but also to the degree of fabulation with which both authors approached the creation of the text. The study focuses to the question of how the literary approach to biographical material influenced the subsequent fates of archetypal figures of 19th and 20th century literature to whom both travelogues contributed or were directly inspired by.

Keywords: memorialistic prose; travelogue; fiction; literarity; literary influences.

Úvod

Osemnásťe storočie charakterizovali osvietenenské tendencie v myslení i v ekonomike, ktoré spolu so spoločenským vývojom nakoniec viedli k prevratným zmenám spoločensko-politickej paradigmy na sklonku storočia. Osvietenstvo vyzdvihovalo rozum a objektivnosť poznania sveta a skutočnosti vďaka racionálnemu úsudku (judgement). Táto premisa ovplyvňovala aj čitateľský vkus, preto v súdobej literárnej produkcii boli veľmi žiadané memoárové a cestopisné žánre, pričom poetické žánre a román upadali. Exemplárnym príkladom je memoárovo-cestopisná próza Františka Tótha (alebo François de Totta) a Mórica Beňovského: oba texty vyšli na sklonku storočia (respektíve v roku 1784 a 1790) a čoskoro sa dočkali mnohých vydaní a prekladov. No kým František Tóth a jeho memoáre sú v súčasnosti záujmom úzkeho okruhu historikov, historická postava Mórica Beňovského prežila v historickom a kultúrnom povedomí spoločnosti v stredoeurópskych štátoch (Slovensko, Poľsko, Maďarsko) až doteraz. Obaja protagonisti pochádzali zo šľachtických rodín v hornom Uhorsku, obaja slúžili francúzskemu kráľovi, obaja svoje

memoáre napísali po francúzsky. No stopu v literárnej produkcii a v kultúrnej pamäti devätnásteho a dvadsiateho storočia zanechal len Beňovský. V nasledujúcom texte sa pokúsime odpovedať na otázku, prečo mali Beňovského memoáre oveľa väčší vplyv na neskoršiu literárnu produkciu, aj keď nedosahujú literárne, intelektuálne a estetické kvality Tóthových memoárov.

Pre oseemnásťte storočie v po francúzsky písanej literárnej tvorbe je typický rozkvet naratívnych žánrov rôzneho typu. Keďže storočiu minimálne od začiatku encyklopedického projektu a pod vplyvom osvietenecých ideí dominovala snaha o objektívnosť, racionálnosť a kritický pohľad, románový žáner (fikcia) bol považovaný za podradný a vhodný len pre nenáročné publikum.¹ Preto sa pozornosť čitateľskej obce čoraz viac upriamovala na žánre, ktoré niesli z dnešného literárnovedného hľadiska znaky hybridity: memoáre, románové memoáre a cestopisné prózy. Práve ony púťali najväčšiu pozornosť čitateľov, túžiacich po exotizme, dobrodružstve, no zároveň po pravdivých informáciách. Dve storočia po veľkých zámorských objavoch neustále vzrastal záujem publika o exotické kuriozity, skutočné dramatické situácie a o poznávanie neznámych krajín. O tomto záujme svedčí aj súdobý geograf Nicolas Lenglet du Fresnoy, ktorý v svojom metodickom diele o štúdiu geografie uvádza: „Čítanie o cestách, najmä ak sú tieto popísané presne a s použitím zdravého rozumu, sa páči každému. Čitateľská obec ich bežne vyhľadáva kvôli pobaveniu, ale bystrí ľudia z takýchto kníh čerpajú poznatky o zemepise, histórii a kvôli obchodu.“² Toto konštatovanie presne vystihuje dva archetypy čitateľov reagujúcich na ludickú a informatívnu funkciu literárneho textu: na jednej strane po tejto literatúre siahajú tí, čo v cestopisno-memoárovej próze hľadajú skôr *amusement*, teda zábavu, a dychtيا po opisoch bitiek moreplavcov s korzármi či s domorodými kmeňmi, alebo po farbistých opisoch exotických spôsobov a (ne)mravov miestneho obyvateľstva. Na druhej strane sú to podľa Lengleta Du Fresnoya lekári, knihovníci, obchodníci, ktorí tento typ literatúry čítajú, aby získali nové informácie v ich vednom poli alebo preto, aby tieto informácie využili v ich konkrétnej životnej situácii (diplomati, obchodníci). V neposlednom rade aj doboví špecialisti, čiže prírodovedci, historici a zemepisci, ktorí očakávajú od autorov cestopisných próz presné poznatky, ktoré by obohatili ich rozhlád, a nezdráhajú sa cestopisý vnímať kriticky.³

¹ DELON, Michel – MALANDAIN, Pierre. *Littérature française du XVIIIe siècle*. Paris : Presses universitaires françaises, 1996, s. 93.

² „La lecture des voyages, surtout quand ils sont exacts et judicieux, plaît à tout le monde; on s'en sert ordinairement comme d'un amusement, mais les personnes habiles s'en servent pour la géographie, pour l'histoire et pour le commerce“. LENGLET FRESNOY, Nicolas, du. *Méthode pour étudier la Géographie, où l'on donne une Description exacte de l'Univers, formée sur les Observations de l'Académie Royale des Sciences, & sur les Auteurs originaux*. Paris, 1786, s. 163.

³ Pamäti baróna de Totta nielenže našli odozvu v literárno-politickom týždenníku *Mercur de France* (v 52. čísle z 25. decembra 1784, o nich v rubrike *Les nouvelles littéraires* písal Jacques Mallet du Pan), ale obšírnym a kritickým spisom na ne reagoval aj Charles-Claude Peyssonnel, spisovateľ a bývalý konzul francúzskeho dvora v Smyrne. Vyšiel len rok po barónových pamätiach, takisto v Amsterdame. Peyssonnel sa radí k čitateľom, ktorí sa síce nechávajú okúzliť Tottovým rozprávačským umením, no vďaka svojej cestovateľskej skúsenosti hľadajú na dielo kriticky: „Tottove spomienky som prečítal na jeden dúšok hneď, ako som mi ich doručili. Potom som si ich ešte raz prečítal, a to veľmi pozorne, Pri prvom unáhlenom

Na sklonku osemnásteho storočia (presnejšie v rokoch 1784 a 1790) vyšli vo francúzštine cestopisno-memoárové prózy baróna François de Totta (v slovenskej historiografii uvádzaný ako František Tóth, v maďarskej Ferenc Tóth, v anglofónnej Francis Tott) a grófa Mórica Beňovského (Maurice Auguste de Beniowsky vo frankofónnej a anglofónnej historiografii). Tóthov a Beňovského životný príbeh vykazuje niekoľko spoločných črt: podobne ako Beňovský, aj Tóth pochádzal z územia dnešného Slovenska (Beňovského rod vlastnil majetky v Trenčianskej a Tóthov v Nitrianskej stolici) a obaja mali väzby s francúzskym kráľovským dvorom. Okrem toho, obaja boli osobnosťou a formáciou vojaci, nie intelektuáli či spisovatelia. Obaja v istých časových úsekoch svojho života zastupovali francúzsku korunu na vzdialenejšom či menej vzdialenom území vtedajšieho známeho sveta. Avšak kým Tóthove memoáre z literárneho hľadiska predstavujú štruktúrne ucelenejšie dielo, ktoré prezrádza intelektuálny i filozofický rozhľad autora, o Beňovského *Pamätiach* sa to tvrdiť nedá.⁴ Tottove cestopisné memoáre vyšli ešte za jeho života a ich autor osobne dohliadal aj na anglický preklad⁵ textu, kdežto Beňovského cestopis vyšiel posmrtné, pozostáva z dvoch typologicky odlišných celkov a ako uvidíme, jeho vydanie sprevádzali rôzne peripetie.

Životné dráhy Mórica Beňovského a Františka Tótha

František Tóth, ktorého *Pamäti o Turkoch a Tatároch* vyšli v roku 1784 po francúzsky v Amsterdame, sa narodil v roku 1733 vo Francúzsku v rodine vojaka Andreja Tótha (alebo André de Tott), uhorského šľachtica,⁶ ktorý sa narodil v Nitrianskej stolici

---

a rýchlo čítaní som zistil, že pán barón je veľmi talentovaný a duchaplný rozprávač, rozpráva nenútené a je veľmi vzdelaný. Tento príjemný autor ma viedol ľahkým krokom tam, kde chcel on. Pri druhom, pomalšom a rozvážnejšom čítaní textu som sledoval každý jeden krok autora. Všímol som si chyby a som toho názoru, že dostatočne nerozvil hlboké vedomosti, ktoré nadobudol počas dlhého pobytu v Turecku.“ PEYSSONNEL, Charles-Claude, du. *Lettre de M. de Peyssonnel, ancien consul-général à Smyrne, ci-devant Consul de Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, à M. le Marquis de N..., contenant quelques observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott*. Amsterdam, 1785, s. 4.

⁴ V tomto zmysle charakterizuje Beňovského dielo prekladateľ, literárny vedec a romanista Štefan Žáry: „Nie vždy však vzniká z cestovateľskej nutnosti alebo vášne hodnotné dielo. (...) Literárno-estetický dôsledok [Beňovského] dobrodružstiev nestojí za reč.“ ŽÁRY, Štefan. *Spanilej múzy osídla a vnady alebo malé literárne múzeum*. Bratislava : Q111, 2001, s. 92.

⁵ Na predsádke anglického prekladu memoárov, ktorý vyšiel v Dubline, sa uvádza, že preklad vyhotovil „anglický džentlmen v Paríži pod bezprostredným dohľadom baróna“ (Translated from the French, by an English Gentleman at Paris, under the immediate inspection of the Baron). Okrem toho, v predslove prekladateľa autor viackrát uvádza, že preberal niektoré pasáže priamo s barónom de Tottom. TOTT, François de. *Memoirs of Baron de Tott on the Turks and the Tatars*. Dublin : L. White, J. Cash, and R. Marchbank, 1785, s. vix, vxi a ďalšie.

⁶ O jeho etnickej príslušnosti existuje viacero teórií. Maďarský historik Ferenc Tóth považuje Andreja (Andrása) Tótha, teda otca baróna de Totta, za Maďara s tým, že veľmi pravdepodobne pochádzal zo székelyovskej vetvy tejto rodiny a šľachtici s týmto menom žili aj vo Vašskej a Zaliankej stolici (TÓTH, Ferenc. *La correspondance consulaire de Crimée de baron de Tott (1767 – 1770)*. Istanbul : Isis, 2014, s. 10). Slovenský historik Miroslav Daniš, vychádzajúc z faktu, že sa Tóthov otec narodil v Nitrianskej stolici, kde malo silné zastúpenie práve slovenské obyvateľstvo, nastolil hypotézu jeho slovenského pôvodu (DANIŠ, Miroslav. Barón František Tóth, diplomat so slovenskými koreňmi na dvore chána Gireja. In *Krym v kontexte európskej politiky a diplomacie na ceste k súčasnosti*. Bratislava : Stimul, 2019, s. 162). Genealógii rodu sa podrobne

a po porážke Rákociho povstania sa usadil so skupinkou exulantov v Osmanskej ríši. Tam sa naučil po turecky a tatársky. V roku 1720 sa vypravil do Francúzska, kde sa zapojil do novozriadeného berčéniovského pluku a neskôr pôsobil v diplomatických službách francúzskeho kráľa.⁷ Na misiu do Osmanskej ríše v roku 1755 so sebou zobral aj svojho prvorodeného syna Františka, ktorého chcel nasmerovať na diplomatickú dráhu. Ako písal v hlásení grófovi d'Argenson, František „pokračuje v snahe naučiť sa turecký jazyk, [...] ľahko sa učí čítať a písať a zakrátko ho bude možné zamestnať v nejakej záležitosti“.⁸ Mladý František sa naozaj naučil v *école des jeunes de langue* v istanbulskej štvrti Pera po turecky a perzsky. Podobnou cestou sa vydal aj jeho brat André, ktorý tiež pôsobil v službách francúzskej diplomacie, často sa zdržiaval v Sankt-Peterburgu a vykonával príkazy francúzskeho veľvyslanca Rossignola až do 20. decembra 1768, kým ho z Ruska nevyhostili.⁹

Francois de Tott prvú diplomatickú misiu dostal v roku 1767 v Neuchâтели, no po odhalení miestnych úradov ho z kantónu vyhostili.¹⁰ Napriek tomu si získal priazeň ministra zahraničných vecí vojvodu de Choiseul, ktorý ho v roku 1767 vyslal ako konzula do tatárskeho chanátu na Krym. Tam zostal až do smrti chána Gireja v roku 1769. Potom sa vrátil do Istanbulu, kde vďaka svojim jazykovým, ale najmä odborným znalostiam pomáhal zmodernizovať obranný systém pevností na Dardanelách. V Istanbulu založil matematickú školu, zasadil sa o výstavbu dielne na odlievanie diel a takisto vytvoril delostrelecký vojenský útvar. V roku 1777 dostal de Tott poverenie od francúzskej vlády, aby vykonal inšpekciu obchodných kolónií na pobreží a v Stredozemnom mori. Mimochodom, tento výkon inšpekcie de Tott v memoároch priznáva, no o tajnom poverení francúzskej vlády na vypracovanie plánu ohľadom obsadenia Egypta, ktorým bol tiež poverený, prirodzene mlčí.¹¹ Poslednou funkciou, ktorú barón zastával, bolo miesto guvernéra pevnosti v Douai (1785). Po vzbure vojakov v roku 1789 však mal správny inštinkt a ako mnohí iní predstavitelia francúzskej šľachty a zástancovia *Ancien régime* emigroval. Zomrel vo veku sedemdesiat rokov (1793) na panstve priateľa grófa Tivadára Batthiányiho vo Vašskej stolici (Tarcsafüred, dnes Bad Tatzmannsdorf, Rakúsko).

Zovšeobecňujúco sa dá povedať, že František Tóth, ako aj jeho brat Andrej sa vydali cestou diplomacie, ktorú im vydláždil ich otec, uhorský emigrant Andrej Tóth. Tá ich síce zaviedla do vtedajšieho exotického sveta (Orient v prípade Františka, Rusko v prípade

---

venoval Zsolt Horbulák (HORBULÁK, Zsolt. Novšie fakty o genealógii rodu baróna Františka Tótha. In *Acta Historica Posoniensia*, 2010, s. 126-144). Keby sme chceli použiť súčasnú kategóriu štátnej príslušnosti, Andrej (András) Tóth bol Uhor, jeho syn, František Tóth, Francúz, keďže sa narodil vo Francúzsku.

⁷ Viac o tejto misii DANIŠ, M. – BACHORÍKOVÁ, P. *Životné osudy baróna Andreja Tótha a jeho syna Františka*. In DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2022, s. 21-22.

⁸ TÓTH, Ferenc. Entre voyage et écriture: la genèse et la réception des Mémoires de baron de Tott. In *Archivum Ottomanicum*, 29, 2012, s. 212.

⁹ TÓTH, Ferenc – HORBULÁK, Zsolt. François de Tott (1733 – 1793), život a dielo jedného osvieteného diplomata. In *Historický časopis*, roč. 67, 2019, č. 2, s. 215-240.

¹⁰ TÓTH, Ferenc – HORBULÁK, Zsolt. François de Tott (1733 – 1793), s. 19.

¹¹ Tento plán bol nakoniec použitý až roku 1798 pri Napoleonovej výprave do Egypta.

Andreja), kde neraz museli preukázať odvahu a dôvtip, no zďaleka sa nemohla rovnať životnému itineráru Mórica Beňovského, ktorý na začiatku svojej cesty a mnohokrát počas nej nemal žiadne spoločenské konexie, žiadneho protektora a ako vojak, dobrodruh a „cestovateľ z existenčnej nutnosti“¹² si dosiahnutie úspechu musel vydobýjať rôznymi prostriedkami, medzi ktoré patrilo aj prikrášľovanie skutočného stavu vecí a vylepšovanie vlastného obrazu.

Móric August Beňovský sa narodil v roku 1746 vo Vrbovom¹³ v starej šľachtickej rodine, ktorá odvodzovala svoj pôvod z Beňova (dnes súčasť Bytče).¹⁴ Čo sa týka jeho etnického pôvodu, až na niekoľko výnimiek¹⁵ v dobových i súčasných zdrojoch je považovaný za Maďara (*Hungarian, Hongrois*), Poliaka, dokonca Francúza. O jeho vzdelaní a jazykových znalostiach môžeme vysloviť len dohady na základe niektorých faktov. V rokoch 1759 a 1760 študoval na piaristickom gymnáziu v Svätom Jure, pričom v roku 1759 je pri jeho mene uvedené „*praenobilis hungaricus*“ a v roku 1760 už „*praenobilis Slavus*“, čo by naznačovalo jeho slovenský pôvod. To potvrdzuje aj fakt, že ovládal alebo veľmi rýchlo bol schopný sa naučiť slovanské jazyky. Možno predpokladať, že s poľskými konfederátmi, po boku ktorých neskôr bojoval, sa nerozprával po latincky, teda *linguou franco* vzdelancov, ktorú sa zrejme učil na gymnáziu, ale po poľsky. Takisto, keď padol do ruského zajatia a viac ako rok putoval na Sibír, naučil sa po rusky, keďže nejaký čas po príchode do pevnosti

¹² Týmto výrazom charakterizuje Beňovského osobnosť v štúdiu Patrik KUNEC. KUNEC, Patrik. Móric Beňovský – cestovateľ z existenčnej nutnosti alebo podnikavý dobrodruh? In *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis: Cesty a návraty v dějinách*, 2010, č. 3, s. 53-70.

¹³ Dátum jeho narodenia zostával dlhú dobu nejasný. Dokonca aj veľkí znalci Beňovského ako napríklad maďarský historik Ferenc Tóth uvádza, že Beňovský sa narodil v roku 1741 (TÓTH, Ferenc. Maurice-Auguste de Benyovszky et ses Mémoires et voyages. In *Les mémorialistes d'ancien régime à la découverte de l'étranger (XVIIe-XIXe siècles)*. Nantes : Éditions Cécile Défaud, 2015, s. 123-135, s. 124). Rok 2016 bol v Maďarsku vyhlásený za rok Mórica Beňovského a bol prezentovaný ako 275. výročie narodenia Beňovského; sprevádzalo ho mnoho kultúrnych podujatí, napríklad v Štátnej Széchényiho knižnici sa konala vedecká konferencia. Ide o omyl, lebo matričné dokumenty dokazujú, že otec Beňovského Samuel Beňovský sa oženil s Rozáliou Révaiovou v roku 1743, v roku 1744 sa im narodil syn Kleofáš a v roku 1746 syn Móric (por. tabuľka matričných výpisov, BOSÁK, Lubomír – KÝŠKA, Patrik. *Benovskiana*. Vrbové, 2021, s. 54). Maďarskí historici a kultúrni pracovníci vychádzali z Beňovského memoárov, v ktorých gróf nešetří fabuláciou – pridala si na veku päť rokov, aby svojmu rozprávaniu dodal vážnosť.

¹⁴ LUKAČKA, Ján. Pôvod a predkovia Mórica Beňovského. In *Móric Beňovský, cestovateľ, vojak, kráľ (1746 – 1786 – 1996)*. Martin : Matica slovenská, 1997, s. 80-83.

¹⁵ Heslo o Beňovskom v *La Grande Encyclopédie: inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts* z roku 1886 (Louis Léger, 6. zv., H. Lamirault et Cie : Paríž, 1886, s. 184-185) jeho pôvod opisuje nasledovne: „Beniowski, slávny slovenský dobrodruh, narodil sa vo Verbove (Verbo) v roku 1741, zomrel 23. mája 1786. Zvykne sa považovať za Poliaka, ale v skutočnosti bol Slovákom z Uhorska a patrila k šľachtickej rodine z Nitrianskej stolice.“ („Beniowski, célèbre aventurier slave, né à Verbovo (Verbo) en 1741, mort le 23 mai 1786. On le considère volontiers comme Polonais; en réalité, c'était un Slovaque de Hongrie, il appartenait à une famille noble de comitat de Nyitra“). Noémi Godefroy, pôsobiaci ako profesorka na Štátnom inštitúte orientálnych jazykov v Paríži (INALCO), vo svojej doktorskej práci v súvislosti s Beňovským na rôznych miestach uvádza: „Comte autoproclamé d'origine slovaque, un Slovaque du nom Móric Benyowsky, un prisonnier slovaque.“ (Autour de l'Ile d'Ezo: évolution dans les rapports de domination septentrionale et des relations avec l'étranger au Japon, des origines au 19ème siècle. Thèse. Paris : Institut national des langues et des civilisations orientales. Obhájená 23. 11. 2013. Vedúci François Macé).

Boľšereckoje bol schopný získať si priazeň guvernéra a jeho dcéry¹⁶ a popritom tajne spolu s ďalšími ruskými vyhnancami zorganizovať únos lode a následný útek (jar 1771). Podobne v *Memoároch* uvádza, že pri plavbe po južných moriach použil „slovanský“ preklad knihy od anglického moreplavca admirála Georgesa Ansona (1697 – 1762) z roku 1748 *A Voyage Round the World in the Years MDCCXL, I, II, III, IV* (po rusky vyšla v roku 1751 v Sankt-Peterburgu a podľa memoárov ju Beňovskému dal jeden z vyhnančov v Boľšerecku na Kamčatke). Otáznou zostáva jeho znalosť francúzštiny, ktorá musela byť vynikajúca, keďže ho ruský guvernér požiadal, aby sa stal „učiteľom jazykov“ jeho troch dcér a syna,¹⁷ a neskôr dokázal presvedčiť francúzske ministerstvo pre kolónie, aby mu poskytlo finančné prostriedky na založenie kolónie na Madagaskare. Po dobrodružnej a strastiplnej ceste na odcudzenej lodi sa dostal z Kamčatky až do Francúzska, kde ho v roku 1772 kráľ Ľudovít XV. vymenoval za plukovníka a veliteľa oddielu dobrovoľníkov a rozhodol, že bude vyslaný za Mys dobrej nádeje. V roku 1773 z prístavu Lorient vyrazil aj so svojou manželkou Zuzanou, na Madagaskar dorazil vo februári 1774 a hneď sa pustil do stavby obchodnej faktórie nazvanej Louisbourg, ktorý sa stal jeho sídlom až do odchodu v roku 1776. V tomto roku pre neistú situáciu sa vrátil do Francúzska, kde mu bol v roku 1777 vyplatený žold a kompenzácia výdavkov vo výške 50 000 libier. Za tieto peniaze si kúpil majetok v Beckovskej Vieske. V roku 1778 sa vrátil znova do Paríža, kde mu za zásluhy počas dvaapoloročného pôsobenia na Madagaskare bol udelený Kríž sv. Ľudovíta, ktorý sa bežne udeľoval len plukovníkom po dvadsaťročnej službe. Na príhovor Márie Antoinetty bol povýšený na brigádneho generála a ministerstvo námorníctva mu vyplatilo zvyšnú sumu jeho výdavkov. Nato požiadal o uvoľnenie zo služieb francúzskeho kráľovského dvora, zapojil sa do tzv. vojny o bavorské dedičstvo (1779), pokúsil sa o rozbehnutie projektu dopravy tovaru z uhorského vnútrozemia do Rijeky, ktorý sa skončil neúspechom. V roku 1782 prišiel do Filadelfie, kde predložil kontinentálnemu kongresu návrh na zriadenie cudzineckej légie. Po zamietavom stanovisku odišiel do Európy, kde v júni 1783 predložil kráľovi návrh na vytvorenie nezávislého štátu na Madagaskare. Keď nepochodil, obrátil sa s týmto plánom na britskú vládu. Keď i tá odmietla, rozhodol sa založiť akciovú spoločnosť na obchodovanie s tovarom z Madagaskaru. Účastinárov spoločnosti našiel až v americkom Baltimore, odkiaľ sa odplavil na Madagaskar. Začal tam budovať novú obchodnú kolóniu a založil tu osadu Mauretániu (po ňom pomenovanú). Francúzska koloniálna správa ho však považovala za nebezpečného konkurenta, preto guvernér ostrova Ile de France (dnes

---

¹⁶ O jeho znalosti ruštiny svedčí aj jeho rozhovor s Afanáziovou Nilovovou: „Aphanasie me dévoila ses sentiments de son coeur avec une franchise et une simplicité qui peut-être eussent paru fort étranges dans les contrées européennes. En ce moment *la langue russe* me parut la plus douce et la plus harmonieuse de toutes les langues du monde.“ (*Mémoires et voyages*, s. 114).

¹⁷ *Mémoires et voyages*, s. 98 a ďalej. Na ďalších stranách opisuje, ako dával „prvú hodinu jazykov“ a naučil deti hláskať slová, pričom si pripravil abecedu latinskú, francúzsku a nemeckú, a ako ho gubernátor Nilov požiadal, aby založil v Boľšerecku školu, kde by sa vyučovali „jazyky, počty a zemepis“. Latinčinu ovládal veľmi pravdepodobne zo štúdií z piaristického gymnázia vo Svätom Jure, používanie nemčiny bolo v jeho rodine bežné (s bratom Emanuelom si dopisoval po nemecky).

Maurícius) proti nemu vyslal trestnú výpravu. Beňovský zomrel zásahom do hrude v prestrelke 23. mája 1786 vo veku štyridsať rokov.¹⁸

Genéza Beňovského a de Tottových memoárov

Ako sme už uviedli, memoárovo-cestopisný žáner bol v osemnástom storočí veľmi obľúbený u čitateľov kvôli rozprávaniu o netušených a exotických krajoch či ľudských spoločnostiach, ale aj u autorov – poskytoval totiž priestor na sebareprezentáciu a v mnohých prípadoch šlo o pomník, ktorý si postavil sám autor. Rozprávanie o sebe totiž poskytovalo neobmedzené možnosti „vylepšiť“ svoju životnú dráhu zamľčaním istých udalostí alebo ich prikrášlením,¹⁹ čo sa vo veľkej miere odráža práve v Beňovského pamätiach. Memoáre ako žáner sa síce deklarovane snažia o objektívnosť, ale je to práve autorovo Ja, ktoré determinuje dej a priznáva len tie udalosti, ktoré sa mu hodia na vytvorenie dokonalého obrazu vlastnej osobnosti. Je to priestor na „self-fashioning“, teda konštruovanie identity osoby v literárnom a verejnom priestore.²⁰ Navyše, rozprávanie deja neraz provokuje v pisateľovi románovú predstavivosť, lebo (pod)vedome počíta s efektom, ktorý bude mať text na čitateľa.

František Tóth nebol síce typ dobrodruha ako Beňovský, no zmysel pre sebareprezentáciu mu nechýbal a použitím rôznych literárnych postupov v memoároch pracoval na vylepšení svojho obrazu. Prvé texty, ktoré mali tvoriť jadro prvej a druhej časti memoárov, vznikali dvadsať rokov pred ich vydaním. Na konečnej verzii memoárov začal pracovať v roku 1778, keď sa vrátil z inšpekčnej cesty po Stredomorí. Tóth mal v úmysle realizovať svoje publikačné plány už oveľa skôr, teda po návrate z prvej cesty po Osmanskej ríši. Svedčí o tom zachovaná korešpondencia s jeho švagrom grófom de Vergennes,²¹ ale aj poznámka Tóthovho kritika Pierre-Augustina Guysa, ktorý sa v jednom liste zmieňuje o „Tottovi, ktorý sa v roku 1755 objavil v Marseille [...] a zrejme čoskoro oznámi existenciu kvalitného diela o tureckej vláde a ich mravoch“.²² Rukopisy pod názvom *Správa o Turecku a Dobré i zlé anekdoty o Turkoch* poslal už pred rokom 1766 svojim priateľom, grófovi de Vergennes a vojvodovi de Choiseul, ministrovi zahraničných vecí. V roku 1767 ich poslal aj Voltairovi, ktorý mu za ne poďakoval so slovami, že pôvodne očakával len poučenie, no na svoje prekvapenie sa aj pobavil.²³ Je pravdou, že prvá časť memoárov v podstate predstavuje len sled drobných príbehov a anekdot a chýba jej chronologická, dynamická náracia, ktorá je typická pre Beňovského memoáre, zvyšuje napätie a prispieva k ich čítavosti. Podobným štýlom je napísaná aj tá časť memoárov,

¹⁸ Všetky historické údaje vzťahujúce sa na Beňovského životnú dráhu pochádzajú zo štúdie Patrika Kuneca *Móric Beňovský – cestovateľ z existenčnej nutnosti alebo podnikavý dobrodruh?*

¹⁹ Nevyhol sa tomu ani František Tóth, ktorý v svojich pamätiach zamlčal neúspešnú misiu v Neuchâтели.

²⁰ Porov. TRICOIRE, Damien. Beňovský on Madagascar: The Self-fashioning, Career and Knowledge Production of a Central European Actor in the French Colonial Empire. In *European Review*, roč. 26, 2018, č. 3, s.471-480.

²¹ RYBÁR, Lukáš. František Tóth a osmansko-islamský svet. In DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 49.

²² TÓTH, Ferenc. Entre voyage et écriture: la genèse et la réception des Mémoires de baron de Tott, s. 168.

²³ TÓTH, Ferenc. Entre voyage et écriture: la genèse et la réception des Mémoires de baron de Tott, s. 170.

ktorá sa venuje Tóthovmu pobytu na dvore krymského chána. Tu je však rozprávanie obohatené o takpovediac zárodky etnografických pozorovaní, ktoré sa neskôr rozvinú v cestopisoch devätnásteho storočia. Najdynamickejšou časťou memoárov je tretia časť, ktorá opisuje rekonštrukciu systému pevností na Dardanelách, slávnú námornú bitku pri Česmé a ďalšie barónove úspechy (reforma delostrelectva, založenie matematickej školy, oprava systému pevností na Dardanelách). Ani v tomto dieli však nechýbajú anekdoty poukazujúce na poverčivosť a „nevedomosť“ (*ignorance*) Turkov: jedna z najfrapantnejších scén je zapísaná vo forme divadelného dialógu, kde Tótha intrigáni z Porty obvinili pri prezentácii nových diel pred sultánom a desaťtisícovým davom z toho, že pri obsluhu diel používa vyteráky z prasacej srsti.²⁴ Štvrtá časť memoárov je venovaná inšpekčnej ceste baróna po Egypte a Levante; prirodzene, v memoároch barón nepriznáva svoje skutočné poslanie, teda vypracovať plán na možné dobytie Egypta, no používa celé pasáže z tajnej správy, ktorú vypracoval. Podľa výskumu predstavuje až 44 % textu tejto časti memoárov presnú kópiu tejto tajnej správy a 24 % textu tvoria pozmenené pasáže tejto tajnej správy.²⁵ Aj tu nájdeme pasáže etnografického rázu a architektonické opisy antických pamiatok, ktoré prispievajú k statickosti textu.

Memoáre sa končia konštatovaním, že autor by ich „nikdy nenapísal, keby nebol presvedčený, že prinesú úžitok“.²⁶ Predpokladal teda, že prinesú objektívne poznatky o obyvateľoch Osmanskej ríše, Egypta, Levantu a o tamojších krajinách, a to v dobe, keď medzi filozofmi a literátmi na stránkach európskych vestníkov prebiehala diskusia o orientálnom despotizme. Tóth svojimi memoármi zamýšľal zapojiť sa do tohto diskurzu a podložiť všeobecné tvrdenia o krutých despotoch faktmi a zažitými udalosťami.

Beňovský mal oveľa praktickejšie dôvody, pre ktoré vydal svoj cestopis. Potreboval totiž získať pre svoju vec zámožných donorov, ktorí by sa finančne podieľali na jeho podnikoch. Fakt, že nemal také literárno-filozofické ambície ako Tott, prezrádza aj samotná podoba finálneho textu memoárov, ktorým chýba homogénna štruktúra. Prvá časť predstavuje krátky úvod vydavateľa, kde opisuje, ako sa dostal k samotnému rukopisu. Po úvode nasleduje rozprávanie v tretej osobe o Beňovského pôvode (aj s chybným rokom narodenia – 1741), o jeho pôsobení v Poľsku, o zatknutí v Rusku a o odsúdení na exil na Sibír. Tento text, pod ktorým nie je podpísaný autor, sa končí slovami: „Tu končíme rozprávanie o grófových dobrodružstvách tak, ako sme si ich vypočuli, a necháme rozprávať samotného grófa.“²⁷ Nasleduje text, ktorý je rozprávaním v prvej osobe jednotného čísla a často prechádza do prvej osoby množného čísla. Nekoherentné sú aj dva nadpisy diela. Celé dielo nesie nadpis *Voyages et mémoires du comte Maurice Auguste de Benyowsky* (teda cesty a pamäte), no po prvej časti figuruje nadpis *Journal des voyages du comte de Benyowsky* (denník). To je zapríčinené faktom, že základný text memoárov nebol

²⁴ DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 322-324.

²⁵ FARNAUD, Christophe. *Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776 – 1779)*, diplomová práca, vedúci práce: Jean Meyer, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988, cit. podľa TÓTH, Ferenc. *Entre voyage et écriture: la génèse et la réception des Mémoires de baron de Tott*, s. 179.

²⁶ DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*, s. 442.

²⁷ „Nous terminerons ici le récit des aventures du comte, que nous avons recueillies, pour le laisser parler lui même“. *Mémoires et voyages*, s. 32.

autorom pôvodne koncipovaný ako memoáre. Prvá časť zrejme vydavateľ alebo editor napísal na základe rozprávania Beňovského, no druhá časť už predstavuje denník, ktorý si Beňovský začal viesť po tom, ako sa vydal s ostatnými vyhnancami na cestu na Sibír. O tom, že pôvodným textom bol denník, svedčia veľmi podrobné záznamy každodenných udalostí a takisto presné záznamy ceny komodít, ktoré sa opakujú a prezrádajú Beňovského obchodníckeho ducha.²⁸ Až v kapitole, keď dorazí Beňovský na Kamčatku, môžeme naraziť na prvú pasáž historického a prírodovedného rázu.

Hoci správy o Beňovského dobrodružnej plavbe sa objavovali v európskych vestníkoch už od roku 1772, jeho memoáre vyšli až štyri roky po jeho smrti v roku 1790 a ich cesta na svetlo sveta nebola celkom priamočiara.²⁹ Hlavnú úlohu pritom zohral Hyacinth de Magellan (1723 – 1790), augustiniánsky mních zo španielskej Talavery a vzdialený potomok slávneho moreplavca. Bol vedcom, zaoberal sa optickými prístrojmi a bol takisto členom Kráľovskej spoločnosti v Londýne. S Beňovským sa určite poznal ešte pred rokom 1783, keďže v tom roku Beňovský pricestoval aj s rodinou do Londýna, kde s pomocou Magellana a uznávaného vedca Josepha Banksa prezentoval britskej vláde projekt vytvorenia nezávislého Madagaskaru pod protektorátom anglickej koruny.³⁰ Jeho projekt britská vláda zamietla, no Beňovský sa svojich plánov nevzdával a v marci 1784 založil obchodnú akciovú spoločnosť, ktorá mala obchodovať s tovarom z Madagaskaru. Do tejto spoločnosti investoval aj Magellan, čo je pre príbeh zverejnenia Beňovského memoárov veľmi dôležité. Pri svojom pobyte mu Beňovský odovzdal aj podpísaný rukopis memoárov v troch zväzkoch. V roku 1783 alebo 1784 prezentoval Magellan Williamovi Nicholsonovi (1753 – 1815), autorovi mnohých diel zameraných na chémiu a vydavateľovi, návrh na vydanie memoárov, ktoré sa mali zasielať predplatiteľom; tento plán bol v tej dobe pozastavený.³¹ Postupom času bolo jasné, že z obchodných projektov Beňovského nič nebude a Magellan svoje peniaze nikdy neuvidí. Preto sa Magellan rozhodol, že sa do vydania memoárov pustí, veľmi pravdepodobne s nádejou, že sa mu aspoň časť

---

²⁸ Napríklad na s. 49 sa uvádza tovar, ktorý predávajú a kupujú „lovci a vyhnanci v Il'imsku: libra pušného prachu – tri ruble; libra tabaku – jeden a pol rubľa; štyridsať libier múky – päť rubľov; desať libier masla – šesť rubľov; súdok vodky v objeme osemnásť pínt – päťdesiat rubľov; jedna sobolia kožušina – jeden rubel; jedna kožušina čiernej líšky – tri ruble; jedna medvedia koža – pol rubľa; päťdesiat koží burunduka (šedá) – jeden rubel. (*Mémoires et voyages*, s. 49).

²⁹ Napríklad v roku 1772 vplyvný anglický časopis *The Gentleman's Magazine* uverejnil „nezvyčajné rozprávanie“, ktorého autor bol istý de Benyofsky, o jeho dobrodružstvách na Sibíri a v Macau. Rozprávanie je v tretej osobe, „podľa informácií autora“, a opisuje účasť Beňovského na Barskej konfederácii („Kráľovná Uhorska ho aj s päťtisíc mužmi poslala bojovať proti poľským protestantom.“), o jeho zatknutí Rusmi, o zajatí na Kamčatke i o úniku. Nasleduje kópia listu „istému gentlemanovi v Kantone od baróna“, kde je takisto v tretej osobe poznámkovým štýlom zaznačená jeho cesta z Kamčatky do Macaa (Makaw). List je podpísaný nasledovne: „baron Maurice Aout of Aladar and Benyofsky, Colonel in Her Imperial Majesty service, and Regimentary General of Confederates“. Nadpis správy „This extraordinary Account in a Letter from Canton, dated Nov. 19, 1771, is said to be Authentic. *Gentlemen's Magazine*, 1772, s. 272- 273. Dostupné na: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015018405392&view=1up&seq=307>, konzultované 21. 2. 2023.

³⁰ KUNEC, Patrik. *Móric Beňovský – cestovateľ z existenčnej nutnosti alebo podnikavý dobrodruh?*, s. 67.

³¹ INKSTER, Ian. Oriental Enlightenment: The Problematic Military Experiences and Cultural Claims of Count Maurice Auguste comte de Benyowsky in Formosa during 1771. In *Taiwan Historical Research*, roč. 17, 2010, č. 1, s. 44.

investovaných peňazí vráti. Preto predal autorské práva Williamovi Nicholsonovi. V roku 1788 Magellan ochorel a Nicholson sa rozhodol text publikovať. V roku 1790 memoáre vyšli vo francúzštine a v tom istom roku aj v angličtine.³²

Kultúrna stopa oboch memorialistických textov

Beňovského memoáre pre svoju dramatickosť a dynamický dej okamžite upútali pozornosť dobových kultúrnych tvorcov v celej Európe. Beňovského príbeh sa najprv hral, neskôr rozprával v románoch. Prvým dramatikom, ktorý predstavil tohto dobrodruha dobovému publiku, bol nemecký autor August von Kotzebue (1761 – 1819). Jeho hra *Graf Benjowsky oder der Verschwörung auf Kamtschatka* mala premiéru v roku 1794 v Hamburgu. V prekladoch (anglickom, holandskom, talianskom, dánskom, ruskom, poľskom, českom a maďarskom) sa dostala do celej Európy a hrala sa aj v Amerike. Napríklad v roku 1837 sa hrala aj v Strahovskom divadle v Prahe, v roku 1842 na Myjave a v Brezovej, v Martine v rokoch 1861 a 1862 a v Liptovskom Svätom Mikuláši v rokoch 1862 a 1864. V roku 1800 predviedli v Paríži operu *Béniowski ou les exilés du Kamchatka* od hudobného skladateľa François-Adriena Boieldieua (1775 – 1834), autor libreta bol Alexandre Vincent Pineux Duval. Čoskoro ju uviedli v Liège, Hamburgu, Bruseli a Viedni, v roku 1817 vo Varšave. Jestvujú tiež dve paródie od francúzskych autorov, ktoré sa objavili takmer okamžite po premiére.³³

V polovici devätnásteho storočia sa začali objavovať prvé románové diela opisujúce život Beňovského. Literárna fikcia od nemeckej autorky Louise Mühlbachovej *Graf von Benjowski* (1865) vyšla v slovenskom preklade v štyroch zväzkoch v roku 1870 v Pešti. Nebola to prvá literárna fikcia na území vtedajšieho Rakúska-Uhorska, lebo už v roku 1793 generál Jozef Gvadáni, ktorý študoval filozofiu na Trnavskej univerzite, napísal v maďarčine zveršovaný román o Beňovskom.³⁴ Presne o pätnásť rokov neskôr v rovnakom vydavateľstve (Peter Šimon Weber, Prešporok) vyšiel prvý preklad Beňovského cestopisu v biblickej češtine.³⁵ Nejde o úplný text, ale o zostručenú verziu originálu. Autor prekladu evanjelický farár Samuel Čerňanský (1759 – 1809) veľmi pravdepodobne vychádzal z nemeckého prekladu memoárov. Úvod napísal Juraj Palkovič, ktorý v tom čase viedol katedru reči česko-slovenskej na evanjelickom lýceu v Bratislave. V tomto predhovore upozorňuje, že Beňovský bol Slovák.

³² Niektorí historici a literárni vedci predpokladajú, že William Nicholson vyhotovil anglický preklad na základe Beňovského rukopisu, preto obe jazykové verzie vyšli v takmer rovnakom čase. Porov. MARTIN, Alison, Foreign Credit. Travel Writing and Authenticity in the Dutch Translation of the Memoirs and Travels of Mauritius Augustus, Count de Benyowsky (1790). In *InTRAlinea*, 2013, Special Issue: Travel Writing and Translation. Dostupné na: https://www.intralinea.org/print/article_specials/1966, konzultované 27. 2. 2023.

³³ Údaje o divadelných a literárnych dielach, ktoré sa inšpirovali postavou a životom Beňovského, pochádzajú z encyklopédie BOSÁK, Lubomír – KÝŠKA, Patrik. *Benovskiana*, heslo Kotzebue (s. 210-213), Boieldieu (s. 67-68).

³⁴ *Rontó Pálnak, egy Magyar lovas Köz Katonának és gróf Benyovszki Mórítznak életek*. Pozsony – Komárom : Péter Simon Weber, 1793.

³⁵ *Pamatné Příhody hraběte Beňowského, na wětssim dile od něho samého sepsané, we wýtah pak uwedené a Preložené od Samuele Čerňanského. Péčí a nákladem Insstytutu Literatury Slowenské*. Pressburk : Pjsemem Ssimona Petera Webera, 1808.

Ak stopa Beňovského na európskom kultúrnom poli najmä ku koncu devätnásteho storočia a neskôr i v dvadsiatom storočí nie je výrazná, možno tvrdiť, že v priestore strednej Európy je devätnáste storočie obdobím, keď jeho postavu začínajú objavovať bardi národných stredo európskych literatúr. V roku 1841 Juliusz Słowacki napísal (a neskôr viackrát doplnil a prepracoval) poému *Beniowski*, kde Beňovský vystupuje ako poľský šľachtic. Mór Jókai v rokoch 1888 až 1891 vydal štvorzväzkovú knihu³⁶ o Beňovskom, pričom prvé dva zväzky tvorí literárne spracovaný Beňovského životopis a druhé dva zväzky Jókaiho preklad memoárov (prekladateľ vychádzal z anglického prekladu). Slovenskí literárni tvorcovia objavili Beňovského až v tridsiatych rokoch dvadsiateho storočia, keď úspešný a literárnou kritikou preklínaný autor historických románov Jožo Nižnánsky napísal historický román *Dobrodružstvá Mórica Beňovského*, ktorý vyšiel v Prahe u vydavateľa slovenskej literatúry Leopolda Mazáča v roku 1933. Nižnánskeho dielo dosiahlo veľký úspech vďaka farbistej predstavivosti, napínavému deju a priznajme, že aj vďaka prístupu autora, ktorý spočíval v jasnom rozlišovaní „dobrých“ a „zlých“ postáv, čo uľahčovalo recepciu diela u širokého čitateľského publika. O úspešnosti tohto diela svedčí aj to, že za sedemdesiat rokov vyšlo sedem reedícií tohto historického románu v nákladoch od 3 000 až do 50 000, čo je na slovenský knižný trh obdivuhodné číslo.³⁷ Táto prvá literárna fikcia o Beňovskom predstavuje grófa ako Slováka, ktorý preslávil Slovensko po celom svete.

V druhej polovici dvadsiateho storočia sa osudy Beňovského dostali na strieborné plátno i na obrazovky televízií. V roku 1975 bol v premiére uvedený seriál *Vivat Beňovský* (1975), ktorý vznikol v koprodukcii slovenskej a maďarskej televízie pod taktovkou režiséra Igora Ciela. V pasáži, kde je zachytený rozhovor Beňovského s gubernátorom Kamčatky Nilovom, sa Beňovský prezentuje ako „Slovák, ktorého rod pochádza z Vrbového“.

Príznačné je, že Beňovského memoáre, teda pramenný materiál všetkých literárnych fikcií inšpirovaných grófovým životom, boli do slovenčiny preložené až v roku 1966, aj to len čiastočne,³⁸ pričom autor čerpal z nemeckého prekladu. Prvý slovenský preklad celého textu vyšiel až v roku 2006.³⁹ Filmoví tvorcovia sa inšpirovali románom Joža Nižnánskeho, čo potvrdzuje aj fakt, že v seriáli sa po boku historických postáv (Beňovský, Afanázia Nilovová. Wyndsblath) objavila aj literárna postava zradcu a podliaka Juraja Omachela, ktorú vymyslel Nižnánsky, aby ešte pridal zápletku na napínavosti a ešte silnejšie zvýraznil Beňovského šľachtetné črty, typické pre kladného hrdinu.

Beňovského osud a pamäti zaujímajú nielen široké publikum, ale aj historikov a literárnych vedcov.⁴⁰ Konferencie (s výnimkou viedenskej) sa konali pod záštitou

³⁶ *Gróf Benyovszky Móricz életrajza, sajat emlékiratai* (Životopis, pamäti a opis cesty grófa Mórica Beňovského).

³⁷ V roku 1933 (prvé vydanie) vyšlo v náklade 3 000 výtlačkov, v roku 1957 10 400 výtlačkov, v roku 1965 30 000 výtlačkov, v roku 1971 50 000 výtlačkov, v roku 1988 50 000 výtlačkov, v roku 2000 8 000 výtlačkov. Údaje podľa BOSÁK, Lubomír – KÝŠKA, Patrik. *Benovskiana*, s. 309.

³⁸ *Dennik Mórica A. Beňovského (výber)*. Z nemčiny preložil A. Špiesz. Bratislava : Tatran, 1966.

³⁹ BEŇOVSKÝ, Móric. *Pamäte a cesty*, 2 zväzky. Z francúzštiny preložila A. Černáková, poznámkový aparát L. Bosák a Patrik Kýška. Bratislava : Lúč, 2006.

⁴⁰ V roku 2016, teda na 230. výročie Beňovského úmrtia, sa v Bratislave na Hrade konal „medzinárodný workshop“ pod názvom, ktorý sa niesol v duchu doby: „Móric Beňovský, popredný euroobčan a svetobežník

rôznych orgánov verejnej moci, či už v Maďarsku, alebo na Slovensku, čo svedčí o tom, že postava Beňovského má stále význam pre posilňovanie národnej identity v Maďarsku a na Slovensku, i keď podľa názvu slovenskej konferencie možno predpokladať, že usporiadatelia Beňovského chceli vidieť v európskych súvislostiach viac ako v slovenských.

Ak sa vrátíme k memoárom Františka Tótha, možno konštatovať, že jeho memoáre napriek tomu, že boli na oveľa vyššej literárnej úrovni ako cestopis Beňovského, nezanechali žiadnu stopu v kultúrnej, ani historickej pamäti strednej Európy. Zo synchronného hľadiska vývinu literatúry, z hľadiska myšlienkového i umeleckého bolo jeho dielo na oveľa vyššej úrovni ako memoáre Beňovského, ktorého jadro tvoria cestovné zápisky a z naratívneho hľadiska je lineárne. Tóth bol sčítaný intelektuál svojej doby, ktorý v úvodnej eseji svojho textu polemizuje s Montesquieuovou teóriou povahy národov a zamýšľa sa nad pôvodom orientálneho despotizmu. Bol to všestranný osvietenecký diplomat s rozhľadom v literatúre, vo filozofii, umení a histórii. Z jeho memoárov vyplýva, že na svoje diplomatické misie si so sebou brával alebo nechal si posielat' najnovšie publikácie, veď pri úspešnom zvládnutí úloh (napríklad zariaďovanie kovolejárskej dielne) pomohol Diderotov edičný počín – *Encyklopédia*.

Jedinou stopou, ktorú Tóth zanechal v európskej literatúre, je jeho príspevok k archetypálnej postave baróna Prášila. Tott bol prototypom rozhladeného a osvieteného vzdelanca 18. storočia, zanietene a zainteresovane sa v memoároch vyjadruje o histórii, architektúre, poľnohospodárstve, teda snáď o každej oblasti ľudskej činnosti; hovorí po turecky i tatársky, v Egypte kreslí pyramídy, v Istanbule zhotovuje nákresy kovolejárskej dielne; vypracúva nákresy pre konštrukciu fregát, riadi rekonštrukciu delostreleckého systému na Dardanelách; vďaka chirurgickým nástrojom, ktoré nosí so sebou, úspešne vykoná ľahký zásah na nohe krymského chána, ktorý sa následne zotaví, brilantne zvládne výcvik budúcich delostrelcov, zakladá matematickú školu, v ktorej sám vyučuje – skrátka, polyvalentná osobnosť, priam génius, až sa čitateľovi nechce veriť, že to všetko dokázal jeden jediný človek (nezabúdajme, že text autobiografických memoárov predpokladá, že čitateľ ho bude považovať za čisto objektívny). Tieto pochybnosti zmiešané s obdivom či neveriacim údivom museli pociťovať aj súdobí čitatelia, ktorí v živote často neprekročili hranicu vlastného kraja, oveľa hlbšie a nástojčivejšie. Koniec koncov, spoločenský kontext v Európe osemnásteho storočia predstavoval liaheň pre originálnych dobrodruhov, často pochádzajúcich z nižších spoločenských pomerov, ktorí po plodnom a pohnutom živote napísali viac či menej fabulizované memoáre, ako napríklad slávny Giacomo Girolamo Casanova (1725 Benátky – 1798 Duchcov), ktorý sa poznal s Tóthovým bratom Andrejom.⁴¹

---

vo svetle najnovších medzinárodných objavov“, pod záštitou Národnej rady Slovenskej republiky, Ministerstva obrany Slovenskej republiky a ďalších. Konferencia o Beňovskom sa konala aj na Viedenskej univerzite v dňoch 22. – 26. mája 2019, jej výsledky sú zoskupené v zborníku BLASKÓ, Katalin – WOLDAN, Alois (eds.). *Moritz Benjowsky, ein (mittel)europäischer Held*. Berlin : Peter Lang, 2021. V Maďarsku sa konali konferencie v roku 2011, 2016 a v roku 2021 (napr. 22. november 2021, Petöfiho literárne múzeum v Budapešti, literárna konferencia na tému Príťažlivosť ideálov spisovateľa a hrdinu – Móra Jókai a grófa Mórica Beňovského).

⁴¹ Casanova je jednou z osôb, na ktorú narazili obaja memorialisti, aj Tóth, aj Beňovský. Beňovský sa s ním stretol v roku 1783 v belgickom kúpeľnom meste Spa. Casanova akurát nemal žiadne plány a zvažoval, že

Niet divu, že nedôverčivosť niektorých čitateľov mohla viesť k pochybnostiam o pravdivosti rozprávania o autorových triumfoch, no a od pochybovačného skepticizmu je len krôčik k satire. A tak sa zrodila slávna literárna postava baróna Prášila, teda baróna von Münchhausena, ktorej literárnym otcom bol nemecký spisovateľ a prírodovedec Rudolf Erich Raspe (1736 – 1794). A čo je v kontexte tejto štúdie signifikantné, svojím dielom ku kreácii tejto postavy chtiac-nechtiac prispel aj sám barón François de Tott. V hlavičke štrnástej kapitoly *Rozprávania baróna Münchhausena o neveriteľných cestách a ťaženiach v Rusku* (1785, kniha vyšla anonymne a pôvodne v anglickom preklade) nájdeme nasledovné zhrnutie deja kapitoly: „Náš barón Münchhausen neporovnateľne prevýši baróna Totta, no jeho pokus je šťastie neúspešný – pohnevá si najjasnejšieho sultána, ktorý rozkáže, aby mu odťali hlavu – náš hrdina utečie a dostane sa na palubu lode, v ktorej ho odvezú do Benátok, teda mesta, odkiaľ barón Tott pochádza – nasleduje krátke rozprávanie o rodičoch tohto veľkého muža.“⁴² Autor v kapitole cituje presné znenie Tottových memoárov a príhodu o tom, ako Tott do prevádzky uviedol obrovské delo na dardanelskej pevnosti (tretia kniha *Spomienok*), takže je jasné, že musel pracovať priamo s francúzskym originálom. Vo výklade o barónom pôvode však autor úplne popustil uzdu fantázií a sklzol do invektívnej satiry. Ako vidno, memoárový a cestopisný žáner v osemnástom storočí nadobudol rôzne podoby a aj prostredníctvom neho v literárnom svete vznikli dve archetypálne postavy s prienikom do reálneho sveta aj do oblasti psychológie – Casanova ako symbolická postava zvodcu a barón Prášil ako archetyp nenapraviteľného klamára s bujnou fantáziou, ku kreácii ktorého prispel nechtiac malým dielom aj František Tóth.

Záver

Oba texty, ktoré sú predmetom záujmu tejto štúdie, sa stali v dobe svojho vydania a na prelome osemnásteho a devätnásteho storočia žiadanými publikáciami, ktoré sa výborne predávali a čitatelia si ich radi často požičiavali z verejných knižníc⁴³. Avšak kým František Tóth upadol do zabudnutia a v súčasnosti je predmetom záujmu veľmi úzkeho okruhu historikov a literárnych vedcov, Móric Beňovský naďalej žije v kultúrnej pamäti minimálne dvoch stredoeurópskych národov v historických románoch a filmoch. Najnovším audiovizuálnym dielom je celovečerný film *The Rebel Count*, ktorý bol uvedený do kín v roku 2015 v maďarskej, rumunskej, americkej a ruskej koprodukcii.

Tóthove memoáre sa síce v dobe vydania stali bestsellerom, no literárni tvorcovia devätnásteho a dvadsiateho storočia v nich nenachádzali potrebný dramatický náboj. V jeho príbehu chýbal zmysel pre transgresiu, dobrodružnosť a napínavosť. Tóth bol svojou podstatou poslušný a opatrný diplomat, ktorému životnú cestu pripravil otec, a jediné skutočné život ohrozujúce nebezpečenstvo, ktoré prežil, bola zrejme revolúcia vo Francúzsku v roku 1789, následkom ktorej prišlo o život mnoho príslušníkov šľachty. Vďaka

---

sa bude podieľať na Beňovského plánoch na Madagaskare.

⁴² RASPE, Rudolf Erich. *The travels and surprising adventures of Baron Munchhausen*. Londýn : Trübner and Co., 1859, s. 56.

⁴³ Anglický preklad diela sa stal v roku 1789 najčastejšie vypožičiavanou knihou v New York Society Library v roku 1789. TÓTH, Ferenc – HORBULÁK, Zsolt. François de Tott (1733 – 1793), s. 237.

svojim konexiám sa František Tóth šťastne vyhol jej zničujúcim následkom a v pokoji dožil svoje dni na panstve grófa Tivadára Batthiányiho vo Vašskej stolici (teraz Bad Tatzmannsdorf, Rakúsko), kde pokračoval v svojom koníčku v pokusoch s elektrickým prúdom. Preto dedinčania čoskoro začali nazývať barónov príbytok *Hexenhaus*.⁴⁴

Naopak, Beňovský žil zo dňa na deň, ako sa vyznáva v memoároch: „V nešťastnom položení som sa správal podľa jediného pravidla: využiť všetky prostriedky na to, aby som sa vyhol ešte väčšiemu nešťastiu, prekonať súčasné trápenia a príliš sa neznepokojoval budúcnosťou.“⁴⁵ Zomrel v prestrelke vo veku štyridsať rokov a miesto jeho hrobu zostáva neznáme. Jeho cestopisné memoáre, napínavo napísané a bez filozofických úvah, sú plné fabulácií rôzneho typu: niektoré sú vylepšením skutočnosti a niektoré aj jej protirečením. Stačí spomenúť dátum narodenia 1741, ktorý uvádza v memoároch: Beňovský si pridal roky, lebo keby uviedol skutočný rok narodenia, znamenalo by to, že v prvej vojenskej bitke, v ktorej bojoval (Swidnica, Sliezske, 1756), by sa musel zúčastniť vo veku desať rokov. O tejto bitke zrejme počul od svojho bratranca Jána Andreja Beňovského (Johann Andreas Benjowsky von Benjow und Urbanow, 1737 – 1822), ktorý bol generálmajorom a podmaršalom.⁴⁶ Otázne je aj jeho vymenovanie za *ampansakabého*, teda za „kráľa kráľov“, zo strany náčelníkov kmeňov na Madagaskare. Jediným zdrojom tohto vymenovania sú Beňovského memoáre. Jeho cestopis nám predkladá postavu osvieteného kolonizátora, ktorý má výborné vzťahy s domorodým obyvateľstvom, správa sa k nim ohľaduplne, takže černošskí náčelníci kmeňov si ho dobrovoľne vyvolia za kráľa. Bretónsky moreplavec Yves-Joseph de Trémarec de Kerguelen (1734 – 1797) však podal trocha iné správy. Po jeho príchode na Madagaskar sa domorodci na Beňovského sťažovali a „náčelníci, muži, ženy, dievčatá i deti ho nenazývali inak, ako zlý beloch“. Dva kmene naňho dokonca zaútočili. Keď sa ho Kerguelen opýtal, ako sa k tejto situácii stavia, Beňovský mu odpovedal, že „by ich skrotil raz-dva, keby mal dostatok mužov“.⁴⁷ Napriek tomu všetkému v kolektívnej pamäti Slovákov Beňovský prežíva ako „kráľ Madagaskaru“. Štúdie z pera anglofónnych vedcov, písané v duchu postkolonializmu, však poukazujú na jeho kruté správanie k domorodej populácii.⁴⁸ Budúcnosť ukáže, či tento dekonštruktivistický prístup, ktorý v súčasnosti vládne v humanitných vedách západného sveta, dokáže zhodiť slovenskému *ampansakabému* korunu z hlavy a ukončiť jeho nesmrteľnosť, akej sa teší v kolektívnom vedomí národov pod karpatským oblúkom.

---

⁴⁴ TÓTH, Ferenc – HORBULÁK, Zsolt. François de Tott (1733 – 1793), s. 221.

⁴⁵ „[J’ ai eu] toujours pour principe, dans l’infortune, de mettre tout en oeuvre pour éviter une infortune plus grande, de surmonter les malheurs présents et de m’inquiéter peu de l’avenir“. BENIOWSKI. *Mémoires et voyages*, s. 80.

⁴⁶ SEGEŠ, Vladimír. Podmaršál z rodu Beňovských. Ján Andrej Beňovský. In *História. Revue o dejinách spoločnosti*, 2011, č. 1-2, s. 60.

⁴⁷ KERGUELEN, Yves-Joseph de Trémarec de. *Relation de deux voyages dans les mers Australes & des Indes, faits en 1771, 1772, 1773 & 1774*, s. 174: „Ces noirs [...] ne parloient que de M. de Beniowzky qu’ils nommaient le *mauvais blanc*. Lis répétoient continuellement qu’après notre départ ils lui feroient *bonne guerre*. Chefs, hommes, femmes, filles et enfants tous répétoient M. le baron Beniowzky, mauvais blanc.“

⁴⁸ Porov. INKSTER, Ian. *Oriental Enlightenment*. Inkster dokonca vidí v Beňovského „farbistom príbehu mužný a hypotetický nebezpečný orientalizmus“ (s. 27).

Zoznam použitých prameňov a literatúry

Publikované pramene

BENIOWSKI, Maurice Auguste, comte de. *Voyages et mémoires du Maurice Auguste comte de Benyowsky, magnat des royaumes de Hongrie, de Pologne, etc.etc., contenant ses Opérations militaires en Pologne, son exil au Kamchatka, son Evasion et son Voyage à travers l'Océan pacifique, au Japon, à Formose, à Canton en Chine, et les détails de l'Etablissement qu'il fut chargé par le Ministère François de former à Madagascar*. Paris : Ch. Buisson, 1791.

BENYOWSKY, Maurice Auguste. *Protocollé du Régiment des Volontaire de Benyowszky créée en 1772*. Budapest : Országos Széchényi Könyvtár: Magyar-Madagaszkári Baráti Társaság: Kossuth, 2004.

BEŇOVSKÝ, Móric. *Pamäte a cesty*, 2 zväzky. Bratislava : Lúč, 2006.

DANIŠ, Miroslav et al. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2022.

TOTT, François de. *Mémoires du baron de Tott*. Amsterdam, 1784.

TOTT, François de. *Memoirs of Baron de Tott on the Turks and the Tatars*. Dublin : L. White, J. Cash, and R. Marchbank, 1785.

Literatúra

ANTONOWICZ, Michal. Maurycy August Beniowski w pamięci kulturowej w Polsce, Słowacji i Węgrzech. In *Dziedzictwo kulturowe: aksjologia i transgraniczność*. Poznan, Kalisz : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Pedagogiczno-Artystyczny, 2018, s. 67-85.

BLASKÓ, Katalin – WOLDAN, Alois (eds.). *Moritz Benjowsky, ein (mittel) europäischer Held*. Berlin : Peter Lang, 2021.

BOSÁK, Ľubomír – KÝŠKA, Patrik. *Benovskiana*. Vrbové, 2021.

DANIŠ, Miroslav. Barón František Tóth, diplomat so slovenskými koreňmi na dvore chána Gireja. In *Krym v kontexte európskej politiky a diplomacie na ceste k súčasnosti*. Bratislava : Stimul, 2019.

DELON, Michel – MALANDAIN, Pierre. *Littérature française du XVIIIe siècle*. Paris : Presses universitaires françaises, 1996.

FERRACCIOLI, Marcella – GIRAUDO, Gianfranco. Two adventurers without fortune in Madagascar. Pierantonio Gratarol, Venetian, and Maurycy August Beniowski, Polish – Magyar – Slovak. In *Crisia*, roč. 49, 2019, s. 224-245.

FERRACCIOLI, Marcella – GIRAUDO, Gianfranco. Around the World of Beniowski or the World Revolves Around Beniowski: Gleanings. In *Annals of Oradea University. Fasciola History-Archaeology / Analele Universitatii din Oradea. Fascicola Istorie-Arheologie*, roč. 29, 2019, s. 7-42.

HORBULÁK, Zsolt. Novšie fakty o genealógii rodu baróna Františka Tótha. In *Acta Historica Posoniensia*, 2010, č. 13, s. 126-144.

HORVÁTH, Tomáš. Pamäti, cesty, dobrodružný román, história. In *Slovenská literatúra*, roč. 45, 1998, č. 2, s. 81-102.

HORVÁTH, Tomáš. *Rétorika histórie*. Bratislava : Veda, 2002.

INKSTER, Ian. Oriental Enlightenment: The Problematic Military Experiences and Cultural Claims of Count Maurice Auguste comte de Benyowsky in Formosa during 1771. In *Taiwan Historical Research*, roč. 17, č. 1, s. 27-70.

KAJDANSKI, Edward. The Authenticity of Maurice Benyowsky Account of His voyage through the Bering Sea. In *Terrae Incognitae*, roč. 23, January 1991, s. 51-80.

KÁKOŠOVÁ, Zuzana. Formovanie slovenskej dobrodružnej literatúry v 17. – 18. storočí. In *Studia Academica Slovaca*, 2019, č. 48, s. 139-153.

KUNEC, Patrik. Móric Beňovský – cestovateľ z existenčnej nutnosti alebo podnikavý dobrodruh? In *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis: Cesty a návraty v dejinách*, 2010, č. 3, s. 53-70.

LUKAČKA, Ján. Pôvod a predkovia Mórica Beňovského. In *Móric Beňovský, cestovateľ, vojak, kráľ (1746 – 1786 – 1996)*. Martin : Matica slovenská, 1997, s. 80-83.

MARTIN, E. Alison. Foreign credit: travel writing and authenticity in the Dutch translation of The memoirs and travels of Mauritius Augustus, Count de Benyowsky (1790). In *InTRAlinea*, 2013 (Special Issue: Travel Writing and Translation). Dostupné online: <https://www.intraline.org/print/article_specials/1966>.

MOLNÁR, Miklós. Héros ou imposteur? Un aventurier au XVIIIe siècle. In *Revue européenne des sciences sociales*, roč. 27, 1989, č. 85.

PAWLIKOVÁ-VILHANOVÁ, Viera. Gróf Móric Beňovský na Madagaskare: čo odhaľujú dobové pramene o pobytoch, aktivitách a poslaní Mórica Beňovského na Madagaskare. In *História. Revue o dejinách spoločnosti*, roč. 15, 2016, č. 1-2, s. 41-47.

RASPE, Rudolf Erich. *The travels and surprising adventures of Baron Munchhausen*. Londýn : Trübner and Co., 1859.

RYBÁR, Lukáš. František Tóth a osmanko-islamský svet. In DANIŠ, Miroslav a kol. *Spomienky baróna Tótha na Turkov a Tatárov*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2022, s. 34-50.

SEGEŠ, Vladimír. Podmaršál z rodu Beňovských. Ján Andrej Beňovský. In *História. Revue o dejinách spoločnosti*, 2011, č. 1-2, s. 59-61.

TÓTH, Ferenc. *Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692 – 1815)*. Budapest : Officina hungarica IX, 2000.

TÓTH, Ferenc. Entre voyage et écriture: la genèse et la réception des Mémoires de baron de Tott. In *Archivum Ottomanicum*, 29, 2012, s. 149-190.

TÓTH, Ferenc. *La correspondance consulaire de Crimée de baron de Tott (1767 – 1770)*. Istanbul : Isis, 2014.

TÓTH, Ferenc. *Maurice-Auguste de Benyovszky et ses Mémoires et voyages*. In *Les mémorialistes d'ancien régime à la découverte de l'étranger (XVIe-XIXe siècles)*. Nantes : Éditions Cécile Défaud, 2015, s. 123-135.

TÓTH, Ferenc – HORBULÁK, Zsolt. François de Tott (1733 – 1793), život a dielo jedného osvieteného diplomata. In *Historický časopis*, roč. 67, 2019, č. 2, s. 215-240.

TRICOIRE, Damien. Beňovský on Madagascar: The Self-fashioning, Career and Knowledge Production of a Central European Actor in the French Colonial Empire. In *European Review*, roč. 26, 2018, č. 3, s. 471-480.

ŽÁRY, Štefan. *Spanilej múzy osídla a vnady alebo malé literárne múzeum*. Bratislava : Q111, 2001.

Mgr. Stanislava Moyšová, PhD.

Katedra romanistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského

Gondova 2

811 02 Bratislava, Slovakia

stanislava.moysova@uniba.sk

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3072-4031>